



ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АҚСАҚ ТЕМІР

УДК 398.54

Жұманазар Асан¹⁸

Мұхтар Мирон¹⁹

Аңдатпа. Бұл мақалада Алтын орда тарихындағы түркі әлемінде аты-шулы тұлға Ақсақ Темірдің орны туралы ғылыми деректерге, «Едіге» тарихи қаһармандық эпостағы сюжеттерге сүйене отырып талдау жасалған.

Кілт сөздер. Түркі әлемі, жылнамашы, тарихи эпос, ұлттық версия, исламдық мәдениет, рух.

¹⁸ Baishev University. Kazakhstan, Aktobe.

¹⁹ Baishev University. Kazakhstan, Aktobe. Mirov-agu@bk.ru / Баишев университеті.
Қазақстан, Ақтөбе. Mirov-agu@bk.ru



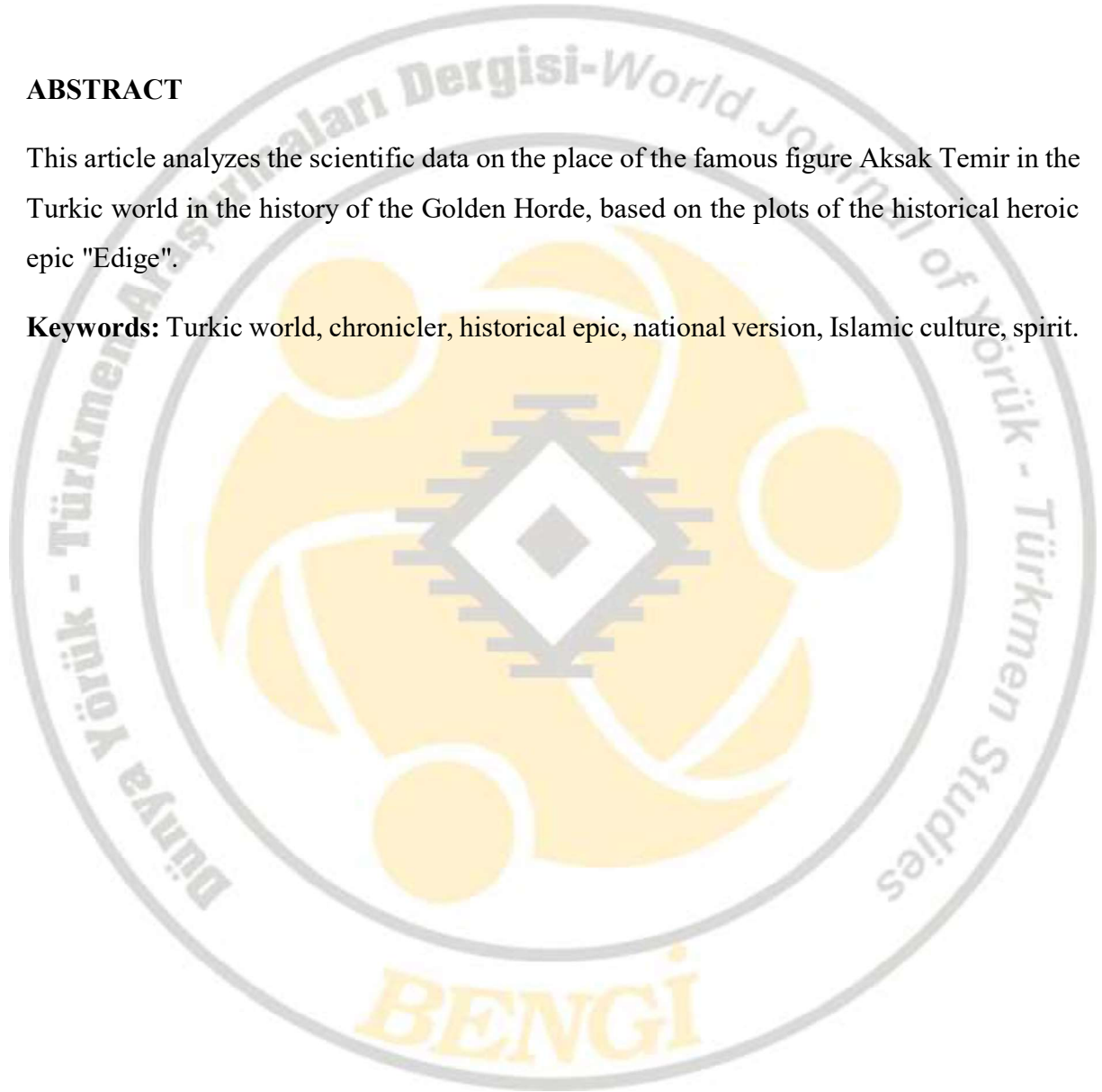
TURKISH WORLD AND AKSAK TEMİR

UDC 398.54

ABSTRACT

This article analyzes the scientific data on the place of the famous figure Aksak Temir in the Turkic world in the history of the Golden Horde, based on the plots of the historical heroic epic "Edige".

Keywords: Turkic world, chronicler, historical epic, national version, Islamic culture, spirit.





ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АҚСАҚ ТЕМІР

Ақсақ Темірдің 1389, 1391 және 1395 жылдары түркілердің орта ғасырдағы даңқты мемлекеті Алтын Орданы үш рет шапқаны тарихта аққа қарамен таңбалаулы тұр. 1395 жылы түбегейлі жеңіске жеткен Темір Алтын Орданың астанасы Сарайды, Хажы Тарханды тонап, қиратып, халқын қырады. Мұның растығын тарихшы М.Сафарғалиев былайша дәлелдейді: «Данные археологических раскопок А.В.Терещенко в Новом Сарае полностью подтвердили следы невероятных зверств, совершенных Тимуром в этом городе. В развалинах города были найдены одни обрубки человеческих тел, ноги лежали поперек туловища, кости были изрублены в мелкие куски, в разных местах валялись остатки человеческих тел, иные без черепов, другие без рук и ног. Такому же разграблению подверглись и другие города Золотой Орды: Старый Сарай, Бальджимен, Маджар, Азак (Тана), Солхат, Деяков и др. На этот раз Тимур проявил исключительную жестокость в отношении Золотой Орды и особенно к ее городским центрам... Разрушая города, кровожадный завоеватель сознательно стремился к максимальному подрыву старой караванной торговли через Крым и Хорезм» дейді [1,170-б.].

Бәрін көзімен көрген Ақсақ Темірдің жеке жылнамашысы Шараф-ад-дин Әли Жезді: «Сахибкиран вошел в Хаджи Тархан, собрал с народа налог пощады. Собрал налог пощады, город обобрали. Царевичи и беки прошли реку Итиль по льду, а Мухаммади пустили под лед. Победоносные войска достигли Сарая, взяли его, город сожгли, а жители ограбили, схватили и привели», – деп таңбалаған [2,204-б.]. Әли Жезді жазуы бойынша, Ақсақ Темір тек қалаларды ғана осындай күйге түсіріп қоймайды, оның айналасындағы өзінің ат тұяғы жеткен жерлердің бәрін қырып, өртеп, тып-типыл қылады. Сол жылы қыс қатты болып, ел аштыққа ұшырайды. «Однако из-за сильного холода и обилия снега много лошадей пало, из-за отсутствия корма много другого скота тоже погибло, у людей не осталось зерна, и начался голод».



Қыстың суық болғаны сонша – Темір әскері ас-судан тапшылық көреді. Айналасын тонап, жиып алып отырған Темірдің әскері қиыншылық көрсе, соғыс қаһарына ұшыраған өзге жұрттың не болғанын болжап білу қиын емес. М.Сафарғалиев тағы да былай дейді: «Производительные силы страны были разрушены, огромная толпа народа уведена в плен, те, кто уцелел, бежал по окраинам государства, лишённые крова, скота, обжитых местностей, влача нищенский образ жизни, короче говоря, страна была поставлена перед катастрофой. Если после первого похода Тимура кочевники Золотой Орды были в состоянии кое-как свести концы с концами, теперь же – после 1395 г. не могло и быть речи о восстановлении единства государства» дейді [1,171-б.].

Ақсақ Темірдің Алтын Ордаға басып кіруі «Едіге» тарихи-қаһармандық эпосының қарақалпақ, татар версияларында көрсетілген.

Мәселен, қарақалпақтардағы Қияс нұсқасында:

Ләшкерлерин талдырмай,

Қыйратып жолда қалдырмай,

Сатемирдей уллы хан,

Үш ай он күн толғанда,

Ләшкерине бас болып,

Ноғайға араласады.

Ғәзебин тигип айдады,

Қарыу-жарағын сайлады,

Питти мәксет-мурады.

Қара қурттай толысып,

Едилдің қара сууына

Алды келип кулады, – делінген[3,312-б.] .



Токтамыстың Теректегі жеңілісі Алтын Орданың толық күйреуіне әкелді. Қаншама ақсүйектер мен әмірлер бірінші сәтсіздіктен кейін ханды тастап, өз ұлыстарына кетті. Бұл Темірдің тез жаулап алуына жағдай жасады. Керуен арқылы сауда жасау өз мағынасын жоғалтты. Бұған бек риза болған кейінгі кеңес тарихшысы А.Якубовский былай деп жазады: «Золотая Орда после 1395 г. явно стала клониться к упадку. Разгром Мамаю в 1380 г. на Куликовом поле был первым и главным клином, вбитым в Золотую Орду; поражение на Тереке 1395 г. и разгром Сарая были вторым ударом. Тимур вел борьбу с Золотой Ордой ради среднеазиатских интересов и без контакта с московским князем, о котором не имел ясного представления; однако объективно он сделал полезное дело не только для Средней Азии, но и для Руси. Тимур не понимал, какое значение для русской истории имел его удар по Золотой Орде, да и а Руси своего времени не имел в какой-нибудь мере соответствующих действительных знаниях. Русская же летопись сохранила о Тимуре очень плохое воспоминание, так как в том же 1395 г. он поджег и ограбил несколько южнорусских городов» [4,109-б.]. Бұл жерде ғалымның бір сөзіне екінші сөзі қайшы келіп тұр. Ақсақ Темір Ресейдің жағдайын жақсы білген. Астана Сарайды тып-тыпыл қылмастан бұрын Токтамыс әскерінің қалдығын қуалап, Ресей шекарасына өткен. Мәскеу іргесіне дейін барып, ол жерде 15 күн аялдаған. Төніп келген қауіптен бүкіл қаладағылар қалтыраған. Темірдің Мәскеу туралы бұрыннан да хабары барлығы ақыл-ойға қайшы келмейді. Себебі оның көз жазбай отырған адамы Токтамыс 1382 жылы Мәскеуді шауып, бүкіл орыс жерін дәрегейіне келтіріп, Алтын Ордаға бұрынғыдай алым-салық төлейтін қылып қойған. Сол заманда Токтамыспен қатар өмір сүрген ірі мемлекет қайраткері, бүкіл дүние жүзін жаулап алуды көздеген адамның Ресей туралы ештеңе білмеуі мүмкін еместігі осыдан келіп шығады.

Соңғы зерттеушілердің біреуі Темір Мәскеу түбінде жаман түс көріп, кейін қайтыпты-мыс десе, екінші біреулері олай емес, ұлы князь Дмитрий Донскойдың әскерінен сескеніп, кейін шегініпті дейді. Бұл екі пікір де – логикалық ойлауға, ақыл-ой тұжырымына сыйыспайтын оғаш нәрселер. Тіпті осы екеуін салыстырған күннің өзінде де Ақсақ Темірдің түстен қорықса да, ұлы князь Дмитрий Донскойдың



қаһарынан сескенуі – ақылға сыймайтын іс. Бұл жерде Темірдің ойластырған өзгеше бір жоспары, бөлек байламы бар екендігі байқалады.

Бұл жағдайға қатысты тарихшы Л. Лянглэ былай дейді: «Великая Россия выдержала ожесточение этих *варваров*, которые все предали огню и мечу. Тимур пошел прямо на Москву. Его приближение распространило ужас в этой столице, но он не взял ее, как говорит его историограф Шерифэддин. Он остановился на границе Рязанского княжества и вдруг вернулся назад. Причина перемены его намерений неизвестна» [5,195-б.]. Мұның себебін кейінгі тарихшылар саралай салыстыра отырып, айқындап берді, олардың айтуларынша, Ақсақ Темір – мұсылман қауымына қарсы күрескен қолбасы (мақаладағы барлық курсив біздікі – Ж.Асан) .

Ақсақ Темірдің Алтын Орданы қайта оңалмастай етіп тұралатқанын он Темірдің қасында жүрген жылнамашысы Ибн Арабшах былайша таңбалайды: «Енді бұл жерлерде, Хорезмнен Қырымға дейін бұрынғы халықтар мен адамдардың ешбірі өмір сүрмейді және қозғалыс жоқ, енді онда қара құйрықтар мен түйелер қауымдарынан басқа ештеңе де жоқ. Дештінің астанасы – Сарай. Бұл қала мұсылманша салынған, керемет қамалы бар. Сарай ғылымның орталығына айналды. Қысқа мерзім ішінде мұнда ғалымдар мен атақтылардың, шешендер мен шеберлердің, тіптен барлық лайық адамдардың тамаша зиялы үлесі жиналды. Мұндай белгілі кісілер тіптен көп адам екен дейтін Египеттің бөліктерінде де, елді мекендерінде де жинақталған жоқ еді». Осы оқиға, Темірдің Алтын Орданы тұралатып тонауы турасында «Едіге» эпосының татарша нұсқасында:

Шаһ Тимердәй олы хан

Алтын ағач тутый кош.

Ал тәхетне алдырып,

Ак филенә мендереп,

Эченә үзен ундырып,

Бар казнаны алдырып,



Алы тулы мал белән,

Арты тулы чаң белән,

Айларлы коллар белән,

Толымлы күнләр белән

Сәмәрқандка юнәлде, – деп көрсетілген[6,171-б.].

Яғни, бар қазынаны, малды ғана емес, қаншама адамды «айдарлы құл, тұлымды күн» ретінде Самарқандқа алып кеткен.

Кейбір тарихшылар ибн Арабшахты Ақсақ Темірді кінәләганы үшін ол соғыста қолға түскен тұтқын еді, сондықтан Темірді жек көрді, орынсыз кінә тақты дейді. Ибн Арабшах еңбектерін зерттеген, Темір империясының тарихын түгелдеген А. Якубовский ол туралы мынадай қорытындыға келеді: «Книга Ибн Арабшаха в качестве своего основного источника имеет как личные наблюдения и воспоминания автора, так и рассказы современников Тимура, участников его походов, участников и свидетелей многих его дел и событияи его царствования. Нечего и говорить, как много фактов из жизни Тимура известно нам не только по книге Ибн Арабшаха!». «Ибн Арабшах был образованным человеком; будучи в плену, он много путешествовал, побывал в Хорезме, Астрахани, Сараях, Крыму, изучил языки персидский, монгольский, а в Адрианополе, уже при возвращении на родину, – турецкий». «К походам Тимура и его грабительской и захватнической политике он относился глубоко отрицательно, что сказалось на всей его книге, хотя Ибн Арабшах нигде не отказывает Тимуру ни в уме, ни в организаторском таланте, ни в военном гении» [4,87-б.]. Осындай ибн Арабшахтың жазғандарына күмән келтіру жаңсақ нәрсе деп есептейміз. Оның жазуынша, Темірдің кескін-кейпі келісті, оны ақсақтығының өзі көркейтп тұрады. Темірдің даусы саңқылдап шығатын және қашан да болса үзілді-кесілді батыл сөйлейтін, өтірікті жек көретін, ащы да болса шындықты айтқанды талап ететін адам деп көрсетеді. Темір өзі отырған жерде кісі өлтірушілік, соғыс кезіндегі қорқаулық, тонаушылық, әйелдерді зорлаушылық туралы айтқызбайтын; қашанда болсын жолы болғыш еді; өжет те ержүрек жауынгерлерді жақсы көретін деп



таңбаланған. Тарихшының айтуынша, Темір жабығуды білмеген, сәтсіздікке ұшыраған кезде рухы түспеген, ұстамдылығы елден ерек, жүйкесі күшті, білімді. Байқап отырғанымыздай, Құдайдың құлы, Мұхаммедтің үмбеті, тарихшы ибн Арабшах – Ақсақ Темірдің жақсысын жақсы, жаманын жаман деп айырып айтқан білімпаз. Оның жамандамасқа лажы жоқ еді. Себебі Ақсақ Темір шектен асқан аса қатал адам болған. Аса қаталдық мұсылмандыққа шет нәрсе екенін күллі мұсылман баласы білсе керек. 1398 жылы исламдық Үндістанға қарсы жорық үстінде қажет болар деп тұтқынға алынған 100 мың адамды жарлық беріп, бір сағаттың ішінде түгел қырып тастайды[4,112-б.]. Ақсақ Темір 1383 жылы Фират қаласын алғанда адам басынан мұнара тұрғызады. 1387 жылы Иранның ежелгі қалаларының бірі Исфаганда жеңіске жеткеннен кейін қаланы жазаға кеседі. Мұндағы 70 мың әскеріне бір-бірден бас кесіп әкелу міндеттеледі[7,180-б.];[8,216-б.]. Қолына бас тимей қалғандар басқалардан ақшаға сатып алады. Әуелде біреуі 20 динар тұрғанымен, уақыт өте келе арзандайды. Ең соңында өтпей тегін қалады. Бұған қарап шабылған бастың саны 70 мыңнан асып кеткенін пайымдауға болады. Осы 70 мың бастан Исфаганның ең көрнекі жерлерінде 120 мұнара тұрғызылады[5,200-б.]. Құдіретті әмірші Хорасандағы Исфизар қаласын алған кезде 2000 жауынгер қаруын тастап, тұтқынға беріледі. Бұл 2000 адамның қол-аяғын байлап, балшық, кірпіш араластырып, бірінің үстіне бірін қалап, тірі мұнара орнатады[7,177-б.]; [4,118-б.]; [9,305-б.]. 1400 жылы Анадолдағы Сиваста түрік әскерлері қаруын тастап бағынған кезде 4 мың адамның қол-аяғын матап, белін бүгіп, қазылған орға салып, тірілей көміп тастайды[5,198-б.]; [

4,118-б.]; [9,305-б.]. 1401 жылы Бағдатты қайта шапқанда 90 мың бастан мұнара тұрғызады[7,184-б.] Осының бәрін білетін ибн Арабшах өзін мұсылман деп санағандықтан, Темірді асыра мақтауға аузы бармайды.

Эпостың кейбір ұлттық версияларында Ақсақ Темірдің аты аталып, түсі түстеліп, оның тұрған аймағы, қаласы, шыққан руы айқын көрсетілген.

Ол дария да бұ дария,

Ол дариядан Сырдария,



Сырдариядан – Самарқанд,

Самарқандта отырған

Әмір Барлас Шаһ Темір[6,12-б.].

Ал оның қорқаулығы турасында:

Ей, Шаһ Темір, Шаһ Темір,

Тісің жетсе, тас кемір!

Сегіз жұртқа сыймадың,

Тоғыз жұртты қоймадың, – дейді халық эпосы[6,14-б.].

1398-99 жылдары Индияға тонаушылық соғыс жүргізгеннен кейін Ақсақ Темір Самарқандқа келді. Түрік сұлтаны *Баязитпен* соғысуға қамданды. Оған үлкен әзірлік жасады. Бір жылдан кейін Темір Грузияға барды, оны қайта шауып, өзінің күшін көбейтті. 1402 жылы қарамағында 800 мың әскері болды. Бұл 800 мың адамды Индиядан, Грузиядан тонаған байлығымен асырап бақты.

Баязитке қарсы соғысты бірден бастап кетпей, әуелі саяси ойындар жүргізді. Себебі күллі мұсылман халқына қарсы аттанған крестшілер жорығын талқандаған Баязитпен бірден соғысқа кірісуге болмайтын еді. Кіші Азия туралы деректер жинап, Баязиттің қол астындағы Сивас қорғанын алды. Одан соң Шамға аттанды. Себебі Шамның сұлтаны Баязитпен тығыз байланыста еді. Дамаскіні алған Темір Мысыр сұлтанын қашырып, елін тонады, одан Бағдатқа аттанды. Бағдатты күйретіп, тонауға салды. Сөйтіп негізгі мақсатына, Баязитпен соғысқа осылайша кірісіп кетті.

Ал күллі мұсылман халқының қорғаны болған Баязит қысқа мерзім ішінде Батыс және Орталық Анадолыны өз билігіне бағындырған кісі еді. 1396 жылы Шығыстағы Сивасты қосып алды. Сол жылы Дунайдың оң жағасындағы Никополь түбінде Баязит крестшілердің біріккен әскерінің тас-талқанын шығарып, Атика мен Пелопонеске кірді. 1400 жылы Балқанның негізгі бөлігін бағындырып, Константинопольді қоршауға алды. Осындай шапшаң жорықтарына байланысты «Баязит Илдириім» деген



атақ алды. Бұл «жасын» деген сөзді білдіреді. Еуропадағы бірсыпыра жерлерді жаулап алды. Баязит сұлтанның екпінінен бүкіл Еуропа қалтырады десе де болғандай. Ол Еуропада Фракияны алды. Македония мен Болгарияны өзіне қаратты. Сербияны ықпалында ұстады. Венгрияға қауіп төндірді. Крестшілер жорығын ұйымдастыруда аса белсенді рөл атқарған атақты Венгр королі Сигизмунд қорқыныш үстінде отырды.

Өз одақтастары Мысыр сұлтаны мен Шамның жеңілгенін естіген Баязит Темірмен соғыспауға тырысты. Бұл аралықтарда Ақсақ Темір түпкі қарсыласының күшін, әскерінің құрамын, соғыс өткізу тәсілін тыңғылықты зерттеді. Жер жағдайына да айрықша назар аударды. Үздіксіз хат жазып, Баязиттің қытығына тиіп отырды. Баязит туралы бұзылған, арақ ішеді деген сияқты хабар таратып, өзінің қарамағындағыларды соған сендірді. Мұсылман дінін дұрыс тұтынбайды деген жала жапты. Ол жөнінде М.Ивани: «Тамерлану не для чего было стесняться, объявляя войну Баязету, о котором говорили, что он известен распутством и склонностью к пьянству и что эти пороки отвлекли от него большое число правоверных», – дейді[10,270-б.]. «Дүние кезек», кейін орыс және Еуропа ғалымдары Темірді мақтай отырып, арақтан өлген деп кінә тақты. Бірнеше ғасыр өткеннен соң ол жөнінде академик А.Якубовский: «Тимур умер во время последнего, неоконченного похода в Китай 18 февраля 1405г., в холодную зимнюю ночь, *выпив чересчур много вина*» деп аққа қарамен таңбалады[4,121-б.]. Темір мұсылманға қорған болған Баязитке қарсы жасаған жорығын ақтау үшін, Мекке мен Мединаға бара жатқан керуенді тонаған Қара Жүсіпті Баязит жасырып отыр деген де айып тақты. Саясатқа жүйрік Темір қол астындағы қисапсыз әскерін де, айналасындағыларды да осыған сендіріп, өзінің қанқұйлы соғысқұмарлығын бүркемеледі. Сөйтіп, Кіші Азияға шеру тартты. Мұны естіген Баязит те етек-жеңін жинақтап, ұрысқа дайындалды. Баязит бір орында тұрып қалмай, соғысатын жерді таңдап, Бағдатқа қарай жылжыды. Ондағы ойы Египет сұлтаны жәрдемдесер, Бағдат көтерілер дегені еді. Мұны сезген Темір майдан алаңын өзгертуге ұмтылды. Ақсақ Темір жорық алдында өз әскерін сапқа тұрғызып, тексеруден өткізді. Бұл жөнінде тарихшы М.Ивани былай деп жазады: «Во время смотра начальники частей войск, изъявляя Тамерлану готовность жертвовать для него всем, посвятить труды свои и жизнь на его службу, клялись не оставить ни одного кустарника, ни растения в землях



его врагов, разграбить Анатолию и нисыровергнуть до основания владычество оттоманов»[10,271-б.]. Екі ортадағы соғыстың қалайша болғаны, кескілескен қанқұйлы майданның өту шежіресі, Баязиттің қасындағыларды тастап кетпей, жанкештілікпен арыстанша арпалысқаны тарихшылар еңбегінде кеңінен баяндалған.

Айттық, 1402 жылы Темірдің қол астында 800 мың әскер бар еді деп. Қазіргі заман тарихшысы Т.Сұлтанов: «Темір Кіші Азияға әскерімен өзі келді, сөйтіп олар бір-бірімен Анкара түбіндегі шешуші шайқаста кездесті. Шайқастың нақты қай күні болғаны беймәлім, түркінің үздік екі қолбасшысының шайқасы, тегінде, 1402 жылдың шілдесінің соңғы күндерінде болған болуы керек. Бұл сол замандағы ең ірі шайқас болғанға ұқсайды: екі жақтың әрқайсысында 200 мыңға тарта жауынгері бар армиясы шайқасқан болатын» деп жазады өзінің «Темір және оның империясы» атты еңбегінде[1,112-б.]. Бұл – жаңсақ сөз. Шындығында, Темір 200 мың емес, кемі одан екі есе артық әскермен майданға кірген еді. Осы мәселені зерттеген Л. Лянглэ: «Оставляя зимнюю стоянку, Тимур сделал смотр своим войскам в присутствии посланников, которых Баязет только что отправил к нему. Эти османы затрепетали при виде 800 000 воинов, глаза которых блистали на смуглых лицах и которые переносили одинаковым терпением и суровые холода полюсов, и невыносимую жару тропиков.

Когда послы были отпущены, татары направились к Анкире, которую они осадили; но приближение османского государя, который расположился с лагерем у них на виду, заставило их подумать о собственной безопасности. Тимур отступал некоторое время и затем решился дать битву. Вот каким образом он расположил свои войска. Оба крыла, и центр войска были вверены трем его сыновьям, а сам он командовал резервом, составленным из 40 отборных полков, и усилил свой отряд слонами, нагруженными башнями, полными воинов, предназначенных бросать греческий огонь», – дейді[5,201-б.].

Ақсақ Темір шеріктерінің қисапсыз молдығы эпостың қарақалпақ нұсқасында төмендегідей етіп баян етілген:

Шөпте-шарда есап бар,



Бул жыйында есап жоқ,

Аламанның көплиги,

Айдын-Айдын көллердин

Балығын алды туулатып,

Бөлек-бөлек суулардың

Сууын ишип баратыр.

Алды қонған жерлерге

Кейни келип қонып атыр.

Дағларды тутып

Қара құрттай қыймылдасын,

Аламан көшип баратыр[3,69-б.].

Тарихшылардың жазуынша, Баязит майданға 200 мың ғана адаммен кірген[10,112-б.]; [12,122- 244б.]. Қарсыласы Ақсақ Темірде төрт есе көп. Тарихшы М. Лянглэнің дерегіне күмән келтірейік. Соның өзінде 600 мың болса керек. Бұған да тоқтамай, 400 мың дегеннің өзінде күш екі есе басым. Осы майданға қанша адам қатысқанын егжей-тегжейлі зерттеген ағылшын Хилда Хукхэм өзінің «Тамерлан повелитель тюрков» деп аталатын Ақсақ Темірді дәріштеп, көкке көтерген кітабында былай дейді: «Обе стороны имели орудия для использования греческого огня. Число войск, находившихся в распоряжении каждой армии, оценивалось по-разному. Многие греческие и латинские летописцы, чье изображение позже было поражено величием победы, упоминают число татар порядка от 600 до 800 тысяч. Изумленным глазам бедного Шильтбергера татарские войска представлялись около 1 млн. 400 тысяч. По разному оценивалась так же численность оттоманской армии, от 200 тысяч до полумиллиона. На самом же деле, принимая во внимание численность армии Баязида при Никополи – в пределах 100 тысяч – и дополнительных рекрутов набранных против Тимура из провинций Анатоли и с Балкан, количество солдат Баязида



приблизилось к 200 тысячам» [43,244-б.]. Бұған қарағанда, тез қамдануына тура келген Баязит соғысқа дұрыс дайындықпен келе алмаған. Жолшыбай жинаған адамдарының саны төмен жатыр. Жәрдем береді деп үміттенген одақтастарынан ешбір қайыр болмаған.

Ал сол майданды жүргізген Ақсақ Темір өз мемуарында хатшысына аққа қарамен былай деп таңбалатады: «Я отрядил различные части моей армии, одну в поход на царство Рума, другие – охранят посты, воду и провиант. Сам я двинулся по дороге в Анкурнах (Ансир). Баязет во главе 100 тысяч воинов, наполовину всадников, наполовину пехоты, вышел мне на встречу. Завязалось сражение, и я его выиграл»[15,80-б.]. Не болғанда да соңғы крестшілер жорығы кезінде мұсылман баласын қан жалдап, от кешіп қорғаған Баязит 1402 жылғы шілдеде тұтқындалып, Темір қолынан қаза тапты. «Эта победа случилась в пятницу девятнадцатого зульхиджи восемьсот четвертого года» [2,299-б.].

Анатолия елі шапқыншылыққа ұшырап, тонауға түсіп, тоз-тозы шықты. Бұл қанқұйлы ісін мұсылмандардан бүркемелеу үшін Ақсақ Темір 1402 жылы 2 желтоқсанда рыцарь Родусқа қарасты Смир қаласын қоршады. Ол жөнінде Европа тарихшысы Рене Груссе былай деп жазады: «Несмотря на уничтожение Смирны, победа Тамерлана над Баязетом фактически спасла христианский мир. После победы Баязета над крестоносцами в Никополесе Византия, окруженная Османской армией, была обречена. Падение Византии было вопросом времени. Неожиданное поражение турков близ Анкары обеспечило Византийской империи долгожданную передышку на целых полвека (1402-1453 гг.). Таким образом, непредвиденная развязка происходящих событий привела к тому, что основную выгоду от побед трансоксианского завоевателя в Передней Азии извлекла Византия, так же, как и Московия оказалось в выгодном положении после побед Тамерлана над Золотой Ордой» [7,201-б.].

Ақсақ Темірдің Алтын Орда мен Түркияны талқандауы күллі түркі қауымының бағын байлады.



Ибн Арабшахтың жазуынша, Темір әскерінің құрамында шағатайлар көп болған, олар пұтқа табынған. Темірдің құрығына түспеген дін басылар оны Шыңғыс хан тұқымын, өз құқығын шариғаттан жоғары қояды деп кінәлаған. Бұл мәселені зерттеген сириялық діндарлар бір қорытындыға келген. Қорытынды бойынша Темірдің әскеріндегі шағатайлар да, Темір де мұсылман емес. Хорезмдіктер де осылай деп білді. 1372 жылы Хорезмге келген Темірдің елшісіне Құсайын сопы «Сіздердің патшалығыңыз соғыс өлкесі (дар әл –харыб), сондықтан сендермен шайқасу – мұсылманға парыз» деп жауап берген[14,300-б.]. Көптеген деректерге сүйенген В.В: Бартольд: «Чаше, однако, для Тимура *религия была орудием для достижения политических целей*, чем причиной, определявшей его поступки. Тот же Тимур, который в Сирии выступил защитником Али и его потомков, вследствие чего сириицы считали его ревностным шиитом, в Хорасане восстановил суннитское правоверие, в Мазандеране наказывал шиитских дервишей за оскорбление памяти спутников пророка», – деп жазады[44,296-б.].

Ақсақ Темірдің 1398 жылғы Индияға жорығын қорытындылаған Рене Груссе былай дейді: «Фактически, как это было всегда, разгромив *индо-мусульманскую империю Дели*, он покинул ее, оставив страну в полной анархии, разрушив все и ничего не сделав взамен. Он явился как бы с целью бороться против брахманизма, а на самом деле нанес сокрушительный удар по *индийскому мусульманству*. В какой-то степени образованный человек, поклонник персидской литературы и иранского искусства, тяготевший к одной из наиболее утонченных цивилизаций мира, он вел себя как главарь орды, которая грабила, чтобы грабить, уничтожая и разрушая по причине невежества культурные ценности. Этот своеобразный поборник ислама оказался на территории Индии, нанеся удар в спину *передовым отрядам ислама. То же самое он осуществил в борьбе с Османской империей на подступах к Румынии*» [7,195-б.]. Темірді пір тұтқан ағылшын тарихшысы Хилда Хук Хэн Ақсақ Темірдің жоғарыдағы Египетке қарсы жорығы туралы былай дейді: «Когда Тимур осенью 1399 г. двигался на запад в свой семилетний поход, одной из его главных целей было поставить Египет на колени и захватить богатство и торговлю этого мощного



государства, которое в течение длительного времени было *главным столпом Ислама*.

Но в следующее лето, 1400 г., год Дракона, возникла другая проблема, поставленная на древней империей, а выскочкой Баязидом, правителем оттоманских турок. Здесь играли роль не только вопросы, связанные с другим мусульманским государством, или другим тюркским деспотом, в это время христианский мир дрожал от надежды и страха. Он дрожал от страха турецкого нашествия в Европу, и свои надежды возлагал на союз с Тимуром» [12,220-221б.]. Жосықсыз ұрынған Европаны тыйған, мұсылманның қорғаны Баязид сұлтан туралы «I Баязид соғысқұмар қатал сұлтан болды» [11,112-б.] деп кінә артқан Т.Сұлтанов кітабында Темірді қанша көкке көтере мақтағанымен, өзінің алдында тұрған В.В. Бартольд Темір турасында айтқан «шегіне жеткен, ауру болуға айналған айуандық» деген тұжырымнан аттап кете алмайды[14,102-б.].

Ақсақ Темірдің тарихи өмірбаянын зерттеген адамдардың бірі, қазақтың аса көрнекті жазушысы һәм тарихшысы Мұхтар Мағауин былай дейді: «Сөйтіп, Ақсақ Темір барлық күш-қуатын, шектен асқан зұлымдығын тек қандас бауыр, дін қарындасқа – түрік дүниесі және ислам әлеміне қарсы бағыттапты. Жолында тұрған, көлденеңнен ұшырасқан бірлі жарым, кездейсоқ қақтығыс болмаса, христиан жұртының босағасынан ары аттамаған. Аттағаныңыз не, Франциямен одақ жасасқан, Англиямен, Испаниямен елші алмасып, достық, түсіністік қатынас орнатқан. Трапензунд, Генуя, Венеция әскерін көмекке шақырған. Өз қауымына қарсы күрескен. Ақсақ Темір – Тамерлан. Исламның қас дұшпаны, түрік тектілердің бас жендеті. Шабумен, жеңумен шектелмеген. Ешқашан қайта көтерілместей тапап, халқын жаппай қырып, қаласын құлатып, қиратып, елді бір жола тұралатып отырған. Нәтижесінде бүкіл әлемнің мың жылдық болашағы – қалыптасқан, орнығып тұрған бағдарын өзгертіп, ағысы теріс, басқа бір арнаға түсті. ... Жарым дүние – бүгінгі Батыстың ойшыл ғалымы, білімдар оқымыстысы бір ауыздан мойындап, өзі шыққан нәсілге, қарындас, діндес қауымға қарсы жүргізген жеңімпаз жорықтары, шексіз қаталдық, аяусыз қырғын арқылы бүкіл христиан әлемін, Еуропаны, Орыс елін сақтап



қалды деп бағалаған Ақсақ Темірдің бұл тараптағы бар ісін санап түгесу мүмкін емес» [9,38-б.]. Рас сөз. Мұны Темірдің өзі де айтқан: «Железный Хромец предпринимал в это время поход на Китай. Он собрал вождей своих и сказал им: «На душе моей и вашей много грехов; много и мы пролили крови магометанской; пора смыть ее другою, более угодной Господу кровью; пойдём избить китайских язычников» – деп[13,225-б.]. Бірақ әміршінің бұл мұраты іске аспады.

Қазақ жазушысының жазғандарының бәрі де шындыққа саяды. Ақсақ Темірді зерттеуші тарихшылардың сөзі мынадай: «В «Повременной записи деяний Франков» приведены не лишённые интереса сведения о прибытии посольства архиепископа Иоанна в Париж в 1403 г. В хронике говорится, что, прибыв в Париж, посол Тимура в торжественной обстановке изложил цели своего приезда, а именно : 1) известить о победе Тимура над Турцией, во взятии в плен султана, об освобождении христиан, взятых в плен Баязидом, и о намерении Тимура предоставить свободу и другим христианам, если таковые найдутся; 2) желание увидеть величие трона Франции и поведать о блеске державы Тимура» [13,335-б.]. Тарих тереңіне бұдан әрі үңіле берсек, шынында да, «Ақсақ Темірдің бұл тараптағы бар ісін санап түгесу мүмкін емес».

Ақсақ Темір 1405 жылы ақпан айында Отырарда қайтыс болғаны тарихтан мәлім. Оның соңғы сөзі туралы Шереф-ад-дин Жезді былай деп жазады: «Енді мен немерем Жахангир ибн Пірмұхамед мұрагерім және ізбасарым болсын деймін. Ол өзінің тәуелсіз билігімен азаматтық және әскери істердің камын ойлай алатын болуы үшін Самарқан тағына ие болып тұруға тиіс, сендер оған бой ұсынып, қызмет қылуға, дүниенің берекесі кетпес үшін, менің соншама жыл еңбегім еш болмас үшін, оның билігін сақтау үшін өмірлеріңді қиюға дайын болуға тиіссіндер; егер сендер бір ауыздан осылай етсендер, оған ешкім қарсы келуге батпайды, менің ақтық өсиетімнің орындалуына кедергі бола алмайды». Осы өсиетін айтқаннан соң ол барлық әмірлер мен ақсүйектерге жанына келуге әмір берді. Өзінің өсиетін орындайтындықтарына және бұған қандай да болмасын қарсылық жасалуына жол бермейтіндіктеріне ұлы ант бергізді; бұдан соң келмей қалған әмірлер мен әскербасыларына да осылай ант беруді

BENGI



Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2



ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

бұйырды» [2,343-б.]. Бірақ «өлінің айтқанын тірі істемейді» дегендей Темірдің бұл өсиетін ешкім де орындамады. Оның немересі Халел сұлтан Самарқан мен тақты иемденді. Темір өлерінде Қытайға жорық жасауға аттанып бара жатқан қолды тоқтатпаңдар деген еді. Әміршінің бұл тапсырмасы да жөніне қалды.

Темір өлген соң балалары мен немерелері таққа таласып, өзара жауласып, мемлекеті әлсіреді. Арты қайырлы болмады. Ыдырап тынды.





ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – 276 с.
2. Шараф-ад-дин Әли Жезді. Зафар-наме. – Ташкент: SANAT, 2008. – 486 б.
3. Едиге. Қияс варианты // Едиге. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 400 б.
4. Якубовский А. Тимур // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003. – 366 с.
5. Лянглэ Л. Жизнь Тимура // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003.
6. Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: Раннур нәшрияты, 2004. – 640 б.
7. Рене Груссе. Империя степей // История Казахстана в западных источниках. XII – XX в.в. – Алматы: Санат, – 2005. – Т.2 – 336 с.
8. Мизун Ю.В., Мизун Ю.Г. Ханы и князья. – Москва: Вега, 2005. – 336 с.
9. Мағауин М. Келде-мұнара // Жұлдыз. – 2005. – № 8.
10. Ивани М. Состояние военного искусства у Среднеазиатских народов при Тимерлана // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003. – 360 с.
11. Сұлтанов Т. Темір және оның империясы. – Алматы: Мектеп, 2004. – 152 б.
12. Хилда Хукхэм. Тамерлан. – Алматы: Кочевники, 2002. – 288 с.
13. Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003.
14. Бартольд В. Царствование Тимура // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003..

BENĞİ



Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2



ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

